

griechischen Staates das Werk der Triologie des Christentums sei". In einem sekularen Staat müsste so was nicht geschehen. Aber in richtigen demokratischen Staaten ist solche Bestimmungen nur unbedeutende Begriffe. Dabei muss nicht vergessen werden, dass der heutige griechische Ministerpräsident ein "gläubiger Atheist" ist. Also, Laizismus ist dagegen ein Begriff, nach dem "alle" staatlichen Angelegenheiten völlig frei von der Religion sein sollte, wenn man einen richtigen Rechtsstaat haben wollte... In diesem kurzen Artikel will man zeigen, wie lief in den Gründungsjahren die Durchsetzung des Laizismus, und die Schritte, die nach sehr logischer Unterordnung getan wurden und die Schwierigkeiten, die heute noch immer --sogar schärfer-- an der Tagesordnung stehen. Diese Schritte werden kurz erzählt und auch juristische kurz ausgelegt.

der Schlüsselwort: Religion, Gewissen, Religiöz, Religiöse Sekte, Laizismus

I. GİRİŞ

Türk ulusunu ileri, insancıl bir yapıya ulaştırma amacı, devrimimizin temel felsefesidir. Gerçi bu amaç kendini daha II. Mahmut (1808–1839) döneminden beri kendini göstermeye başlamıştı. Bu başlangıcın belirsiz sayılabilecek ilk adımını da daha önce III. Selim (1789–1807) atmaya çalışmıştır. Ama bu açılımlar bugün dahi geçerli olabilecek bazı nedenlerden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu nedenle üzerinde sonuç bölümünde durulacaktır. Şurasını da kaydetmek yerinde olur; III. Selim büyük reformcu II. Mahmut'un yolunu aydınlatmıştır. II. Mahmut'un inanç ve dirençle yürüttüğü reformlar bugünkü devletimizin temel yapısını oluşturmuştur; bunu yadsımak gerçeği bir yana koymak olur. Bu hükümdarın oğlu, kanımızca Osmanlı Devleti'nin herhalde en insancıl ve modern düşünceli padişahı saydığımız Abdülmecit (1839–1861) ise babasının açtığı yoldan yürümüş, Tanzimatın mimarı olmuştur. Bu hükümdarla birlikte reform çabaları hız kazanmış, birinci (1876) ve ikinci Meşrutiyet (1908) dönemlerine geçilmiştir. Fakat bütün bu olumlu gelişmelerin sonu hüsrandır. Evet, Tanzimat ve meşrutiyet; özellikle aydın çevrede daha radikal düşünceler doğurmuş, fakat her adımı başarısızlık izlemiştir.

Atatürk'ün gerçekten tek başına düşünüp planladığı ve başlattığı Türk Devriminde bu geçen süreç değerlendirilmiştir. Lider bu deneyimlerin verdiği birikimlerin farkındadır. Onlardan ders çıkarmaya başlamış ve başarısızlığın temel nedenini bulmuştur. Osmanlı reformları laik olmayan bir ortamda yapılmıştır; bundan dolayı başarı kazanamamıştır. Büyük devrimlerin temelinde, özünde hep laiklik vardır: Amerikan devrimini başlatan kadro boştan aşağı laik kişilerdi; Büyük Fransız Devriminin temeli laikliğe dayanır. Rus komünist devrimin de laiklik temeli olmuştur. Japon toplumunun Osmanlılardan çok sonraları (19. Yüzyılın ikinci yarısında) birden bire parlayıp, çok geç olmadan yarım yüzyılı geçmeden tam anlamı ile büyük devlet düzeyine erişmesinde, Japon insanının doğuştan laik olması en büyük ölçüde etkilidir. 1867 yılında tam bir zihinsel ve ekonomik gerileme içindeki bu Japon toplum, aradan daha yarım yüzyıl geçmeden, 1905 yılında o zamanın devlerinden olan Rusya'yı perişan eden daha siyasetinin en temel yön vericilerinden ikincisi olmuştur. Çağına göre ileri sayılan Osmanlı toplumu ise aydınlanma sürecine giremediğinden 18. yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamıştır. 20. yüzyıldaki önemli reformlara rağmen Japonların dünya uygarlığında sarsılmaz bir yer almaya başladığı 1905 yılında, Osmanlı devleti –ve toplumu- artık tam anlamı ile çöküşe girmiştir. Japonya'nın Birinci Dünya Savaşını yenenler cephesinde yine parladığı 1918 yılında, yeniçağ başlangıcında tam bir büyük devlet olan Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürgelik içinde çöküp gitmiştir.

Gerçekten tam bir uyanış olan Kurtuluş Savaşı'nda bir inanılmaz mucize yaratan Türk ulusu bu kazancını yitirmemesi ve ilerlemesi için lider Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın kafasındaki düşünceleri gerçekleştirmek yolunda attığı adımlar daha onun sağlığında ürünlerini vermeye başladı. 1938 yılında öldüğü zaman, o

günkü dünya koşulları içinde “geri” sayılabilecek bir toplum istisnasız bütün devletler tarafından saygı gören, bugünkü durumu ile kıyaslanamayacak derecede, yüksek bir yere ulaşan duruma gelmişti. 13 milyonluk nüfusu ile çöken bir zihniyet içinde yaşayan Türkler, 1937 yılında gerçekten bir yıldız gibi parlayan ulus durumuna erişmiştir.

Ancak, bugünün 77 milyonluk Türkiyesi akıl almaz zorluklar içinde bocalamaktadır. Türkler elli yıl önce çıktığı eşsiz yeri anımsayamaz bir toplum yapısına sahiptir. Bugünkü sorunları bir yana bırakırsak görülen şudur: 1946 yılından itibaren Türk devrimine karşı çevreler ilkönce laiklik ilkesine saldırmışlardır. İlerlemenin temel yapısı Tanzimat hareketini bile yadsıyan bir zihniyete sahip olan bu kesim, geriye dönüşü sağlayabilmek için laiklik ilkesinin rejimden çekilip çıkartılması olduğunu kendilerine göre büyük bir doğruluk payı ile görmüştür. 1938 Türkiyesini yadsıyıp 1839 öncesinin “en ülküsel” bir model olduğu savındaki bu çevreler, başarı kazanmak üzeredir. Laiklik her açıdan saldırılan, yıpratılan bir ilke durumuna getirilmektedir. Laiklik ilkesi devletin temelinden çıkartılırsa “özlenildiği” ileri sürülen demokrasi tamamen ortadan kalkar. II. Mahmut ile Abdülmecit gibi büyük hükümdarlara “gâvur” damgasını basan çevreler giderek güçleniyor.

Bu kısa makalede bugüne nasıl geldiğini inceleyecek değiliz. Bu çöküşü hazırlayan bilimsel pek çok neden vardır. Biz sadece Türk toplumuna laikliğin hangi aşamalardan geçerek “yerleşir gibi” olduğunu ve bugün erişilen noktayı salt hukuk açısından göstermeye çalışacağız.

Laikliğin çok çeşitli tanımları vardır. Türkiye’de bu kavram pek çok çevrede “dinsizlik” olarak nitelenmektedir. Bu nitelme çok yanlıştır. Laiklik, en kısa ve açık biçimde “din ve inanç özgürlüğü”dür. Özgürlükleri sağlayan ve koruyan güç “devlet” olduğuna göre, laik bir düzende devletin koyduğu hukuk kurallarının herhangi bir dine dayanmaması gerektir. Yani devlet rejimine “din” değil “inanç özgürlüğü” egemen olmalıdır.*** Bu ilke tüm topluma yayılırsa özellikle bilim ve sanat yaşamında büyük gelişmeler yaşanır. Osmanlı devleti dine dayalı idi. Her ne kadar devlet dinine bağlı olmayan diğer ehli kitap dinlerin mensuplarına hoşgörü tanımış ise de, asıl Müslüman halkın –ve aydınların- yaşam ve düşünce tarzları sıkı sıkıya Sünni islâma bağlı idi.

19. yüzyıldan başlayarak Türk toplumunda laik düşünceyi doğuracak ilk duygular ve eylemler yavaş yavaş gelişmiştir. Ama bu gelişme, örneğin Türkçülük

*** Laikliğin modern zamanlarda aldığı biçim ve anlayış, Fransız İhtilali sonucu yerleşmiştir. Fransız halkı genellikle Katolik mezhebine bağlı Hıristiyanlardan oluşur. Ancak devlet bu “ulusal” dini hiçbir işine karıştırmaz. Öyle ki en dindar cumhurbaşkanları dahi açıkça kiliseye gitmezler. İbadetlerini gösterişsiz ve sessiz yaparlar. En ünlü örnek koyu bir Katolik olmasına rağmen, Pazar ibadetini köyündeki ufak kilisede yapan, ulusal kahramanları general de Gaulle’dir (1809-1970 başkanlığı 1959-1969). Türkiye Cumhuriyetinde laiklik ilkesine bağlı cumhurbaşkanları da belli bir tarihe kadar bu laiklik geleneğine uymuşlardır. 1989 yılından itibaren “laik” cumhurbaşkanları Sünni İslâm geleneğini törenselleştirilmiş biçimde canlandırdılar (2000-2007 yılları dışında).

akımının gelişmesi gibi güçlü ve etkili değildir. Laiklik, gerçek niteliği anlaşılmeden, gizli bir duygu biçiminde özellikle 20. yüzyıl başındaki sayıca çok sınırlı bir aydın kesiminin zihinlerinde belirmişti. Bilindiği gibi, bu belirsizliği tam anlamıyla devrimci bir hareketle sona erdirip Türk toplumuna laikliği getiren Atatürk'tür.

Cumhuriyet düşüncesi de başlangıçta toplumumuza oldukça yabancı idi. Ama bugün epeyce yerleşip kökleştiğini görüyoruz. Laiklik ise tam bin yılın verdiği alışkanlıklara bir süre daha yabancı gelmiştir ve gelmektedir. Bu nedenle laiklik, bir yandan siyasal, toplumsal, modern koşullara uyması bakımından benimsenme yolunda iken, yukarıda belirttiğimiz neden, ilkenin bir süre çeşitli yönlerden tartışılmasına yol açmaktadır.

Laiklik, yarım yüzyıldan fazla siyasal ve hukuksal bakımdan Türk Devletinin baş temellerindedir. Bir anayasal gerçektir. Henüz yaşanan bir olgudur. Öyle ise bu olguyu hukuk cephesinden de incelemekte yarar vardır.

Laiklik, Türk devlet yaşamına ancak Cumhuriyetle birlikte girmiştir ve doğal olarak gelişimi de hep bu rejim içinde sürmüştür. Ama hukuk açısından ana gelişme 1937 yılında sona ermiş sayılabilir. Böylece inceleyeceğimiz dönem laikliğin devlete girmesini ve sonra gelişerek hukuksal bakımda en üstün aşamasına gelmesini kapsamaktadır.

Bu dönemi tam anlamıyla ve bütün yönleri ile bir kısa makale içinde tanımak olanaksızdır. Bu dönem içinde çıkmış her hukuksal metin ve doğurduğu tepkiler ayrı bir araştırmanın, hatta araştırmaların konusu olabilir. Sadece halifeliğin kaldırılmasını yahut Serbest Fırka'yı düşünmek bile yetişir. Ancak, yalnız laikliğin değil, bütün Türk devriminin kendi ölçüleri içinde ilke olarak tamamlandığı kabul edilen 1937 yılına değin, konumuzu ana çizgileriyle de olsa toparlamak gereklidir. Böylece bu kısa makalede laiklik ilkesinin Türk Devleti'nin yapısına nasıl girdiğini ve nasıl geliştiğini ana çizgileriyle gösteriyoruz. İlkenin yerleşme aşamalarında çıkan tepkiler ise daha kısa olarak belirtilecektir. En sonda da özet olarak, bu ilkenin devletimizde nasıl koruma altına alındığını veya alınır görüldüğünü belirterek yazımızı sonlandıracağız.

II. Cumhuriyet Öncesine Bir Bakış

Milli Mücadele'nin başlaması, yeni Türk devletinin kurulması ve daha sonra zafere kadar uzanan günlerde, laiklik ilkesini yerleşmesine hazırlık niteliğinde bazı adımlar atılmıştır. Bunları kısaca gözden geçirmek gerekmektedir: Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulmadan önce, Ulusal Kurtuluş Savaşının başlangıcını ilan eden tüm kongrelerde, esas amacın Osmanlı devletini kurtarmak olduğu belirtilmiştir. TBMM'nin açılışının öncüsü ve en örgütlü son kongrede, Sivas Kongresi'nde, tahlif (ant içme) formülü şöyleydi:

“ Makam-ı Celil-i Hilafet ve Saltanata, İslamiyet’e, devlete, millete ve memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye takip etmeyerek.... Çalışacağıma.. namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billah”¹

Bu ant içme formülünden başka, Reis Mustafa Kemal Paşa’nın açıklamasına göre Kongrede, “vatana, millete, devlete ve dine hizmetten başka bir maksat” beklenmemektedir.² Bu hava içinde, yeni ay sonra TBMM açılmıştır. Ancak, TBMM’nin açılması kanımıza göre, Mustafa Kemal Paşa’nın içinde “milli bir sır” gibi taşıdığı ülkelerini gerçekleştirmek yolunda ilk basamaklardan biridir. Şimdi bu nokta üzerinde biraz duralım: Osmanlı devletinin yaşam gücüne sahip olmadığını, pek çok Türk aydını gibi Mustafa Kemal Paşa da anlamıştı. Ama O ayrıca, bu imparatorluğun yıkılmasından sonra ne yapmak gerektiğini saptamıştı: Daha, büyük yıkımın gelip gelmeyeceği kesinlikle belli değilken, 1916 yılında, “tesettürün lağvı, hayat-ı içtimaiyenin ıslahı, kadınlara serbesti vermek” gibi ilkelerin devlet yaşamına egemen olması gerekliliğini etrafındaki subaylara telkin ediyordu³. Sivas Kongresinden önce, Mazhar Müfit Kansu’ya söyledikleri ünlüdür: “Cumhuriyet kurulacak, Hanedan üyeleri hakkında gereken işlem yapılacak, tesettür ve fes kalkacak, Latin Harfleri kabul edilecek.” Bu anılar ilk elden yazan Mustafa Kemal Paşa’nın en yakın yardımcılarından Mazhar Müfit (Kansu), son cümleye gelince, “bu kadar hayalcilik kafi Paşam. Cumhuriyeti ilan edebilirsek yetişir”. Diyerek not almayı durdurmuştur⁴.

Nutkunda da belirtildiği gibi, “Osmanlı devleti, onun istiklâlini, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi medlûlü kalmamış birtakım bîmanâ elfazdan ibaretti... Bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı: Hâkimiyet-i Milliye müstenid, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek..”⁵

Bu duruma göre Mustafa Kemal Paşa, kendi kafasındaki lâiklik anlayışını zaman elverdikçe uygulayacaktır. Bu bakımdan, “dine hizmet, halifeye, padişaha bağlılık” gibi, gerekli gördükçe söylediklerinin, kendi programı açısından gerçeği yansıtmayacağı apaçıktır. Nitekim TMMM açılır açılmaz, lâiklik anlayışına gidişe esas olabilecek bazı kararlar almış, ama bunlar, 1921 anayasasına kadar belli bir yöne girememiş ve bazen bu kararların tersi başka ilkeler ortaya atılmıştır. Bu kararsızlığı şu iki örnek en iyi biçimde aydınlatır sanırız:

İlk günlerde TBMM şu kararı almıştı: “Mecliste toplanan milli iradeyi vatanın geleceğine egemen kılmak esas amaçtır. TBMM’nin üstünde bir güç yok-

¹ Sivas Kongresi tutanakları (Haz: İĞDEMİR, Uluğ), Ankara 1969, s.5, 3.

² Aynı kitap, 6.: Ayrıca, Kongre Mukarreratına göre “Hükümet-i Osmaniye’nin tehlike-i inhilaline karşı Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Osmaniye’nin bekası esas maksadı teşkil ettiği cihetle...” bk.: TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye’de Siyasal Partiler, İstanbul 1952, s.514.

³ Mustafa Kemal Paşa’nın 9 Teşrinisani 1332 Çarşamba gününde (22.11.1916) Bitlis’te yazdığı not. Bk.: Atatürk’ün Hatıra Defteri (Haz.: TEZER, Şükrü), Ankara 1972, s.75,76.

⁴ KANSU, Mazhar Müfit: Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, I, Ankara 1966, s.130 vd.

⁵ NUTUK, I. İstanbul 1950, s.12.

⁶ BK.: MUMCU, Ahmet: Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara 1976, s.56

tur... Padişah ve Halife altında bulunduğu baskıdan kurtulduğu zaman Meclis'in düzenleyeceği esaslar içinde durumunu alır"⁶

Çok ilginç olan bu karar, dinsel otoriteyi taşıyan Halifeyi, ulusal egemenlikçe kayıt altına almayı hedef tutuyor. Buna karşılık bir süre sonra çıkartılan Nisab-ı Müzakere Kanunu -ki bir anayasal düzenlemedir- I. maddesinde şöyle demektedir: "Büyük Millet Meclisi, hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlas ve istiklâlinden ibaret gayesinin husulüne kadar ... inikat eder"⁷

Bu duruma göre, Nisab-ı Müzakere Kanunu TBMM'nin amacını belirtmiş ve etkinliğini sınırlamış, halifelik ve saltanat kurumu, gene üste çıkmıştır.⁸

20 Ocak 1921 tarihli ilk Anayasa ile, TBMM bu konudaki kavram karışıklığına son vermiş gözükmektedir. I. maddesinde, "Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" hükmü ile bu anayasada TBMM'ni tekrar saltanat ve belki de halifelik makamlarının üstüne çıkartılmış bulunmaktadır.

Yukarıda da kısaca belirtildiği gibi en basit anlamıyla "din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması"⁹ biçiminde tanımlanan laikliğin, kuşkusuzdur ki bu Anayasa ile kabul edildiği söylenemez. Kamu özgürlükleri, bu arada doğal olarak "inanç, vicdan ve ibadet" özgürlükleri bu metinde yoktur. 1876 Anayasasında yer alan, devlet dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm (madde 12), 1921 anayasasına geçmemiştir. Ancak bunun, büyük bir önemi yoktur. Çünkü hem 1876 Anayasasının 1821 anayasasına aykırı olmayan hükümleri yürürlükte idi hem de 7. Maddede yer alan hüküm ile Münferit Madde hükmü, yeni Türk Devleti'nin dininin "İslâm" olduğu açıkça belirtmekteydi.¹⁰

1921 Anayasası gerçi, "Madde-i Münferidesinde" Nisab-ı Müzakere kanununun I. maddesinden bahsetmekte ise de bu, gayet bilinçli bir biçimde, salt toplantı usulünü açıklamak için kullanılmıştır. Böylece 1921 Anayasası ile, lâiklik ilkesinin kabul edildiği söylenemezse de, milli iradenin saltanat ve hilâfet üzerine çıkarılması çabası önemli bir adım sayılmak gerektir.

1921 Anayasasından sonra TBMM içinde iyice su yüzüne çıkan gruplaşmalar sonucu, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde "Birinci Grup"un kurulduğu bilinmektedir. Birinci Grup'un "Madde-i Esasiye ve Dahili Nizamnamesinde" artık padişah ve halifeyi kurtarma amacından söz edilmediği görülmektedir¹¹. Böylece, yeni Türk devletini yönetmede ilk planda söz sahibi

⁷ Nisab-ı Müzakere Kanunu, Kanun no: 18, 5 Eylül 1336 (1920) DÜSTUR, Tertip III, ct. S.57.

⁸ Gerçekten, bu Kanun'un çıkarılmasından önceki uygulamalarda da "Saltanat ve Halifelige bağlılık" TBMM'nin tüm çalışmalarını vurgulayan bir ilke idi.

⁹ En yeni ve modern, Büyük MEYER Ansiklopedisinin dahi tanımı böyledir. Bk.: Meryers Enzyklopädisches Lexion, Ed. 14, Mannheim 1795, s.565

¹⁰ Madde 7. "Ahkâm-I Şerr'iyyenin tenfizi... Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamet tanziiinde... ahkâm-I fikihiyye ve hukukiyye ilea" dap ve muamelât esas kılınır.

¹¹ TUNAYA, Siyasi Partiler, 535 vd.

olan kadronun da yavaş yavaş, benimsenin ana hedeften uzaklaştığı anlaşılıyor. Bu hava içinde çalışan TBMM’de, kesin zafere ulaşıldıktan sonra, özellikle saltanat makamına karşı derin bir kin beslenmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, İstanbul Hükümetinin de İtilâf Devletlerince barış görüşmelerine çağırılması ve Sadrazam Tevfik Paşa’nın Ankara Hükümetine bu yolda “ortaklaşa” davranılmasını önermesi üzerine TBMM’nde çok coşkulu görüşmeler yapılmış, sonunda bilindiği gibi 1/2 Kasım 1922 gecesi saltanat kesin olarak kaldırılmıştır¹². Bundan daha önce alınan 30 Ekim 1922 tarihli kararda (Karar No: 307) İstanbul’daki Padişahlığın madum olduğu ve “Türk Hükümetinin hakk-ı meşruu olan Makam-ı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağı” belirtiliyordu.

Bu karara karşı öylesine büyük bir tepki doğdu ki, sonuçta kesin ve etraflı yeni bir karara varılması gereği ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa’nın Karma Komisyon’da yaptığı ünlü konuşmasından sonra, üyeler seslerini çıkarmadılar ve 1 Kasım gecesi Genel Kurul’da yapılan görüşmeler sonucunda daha etraflı bir yeni kararla saltanat kesinlikle kaldırıldı¹³. Kararda, saltanatın kaldırılması için ileri sürülen gerekçe, Padişahın vatana ihanet ettiği ve ayrıca TBMM’nin tanınması idi. Gene bu son kararla, daha önce gösterilen “Halife’yi kurtarma” hedefinden doğal olarak vazgeçilmiş ve “Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfetin İstinatgâhıdır” denilmiştir.

TBMM’ne bu kararı aldirabilmek için, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Kasım 1922 günü, Genel kurul önünde yaptığı konuşma çok ilginçtir. Kanımızca, lâiklik ilkesine geçişin ilk önemli adımı sayılacak bu konuşmada Başkomutan, TBMM’ni şu gerekçeyle ikna etmiştir¹⁴: “Selçuklu Devleti, görkemli, büyük bir imparatorluktu. Bu devletin hükümdarları Bağdat’taki Abbasi Halifesini de etkileri altına aldılar. Bir süre sonra şöyle bir durum ortaya çıktı: Türk Hakanı muazzam Türk devletinin hâkimiyet ve saltanatını temsil ediyor, yanında hilâfet makamının ayrıca mahfuziyetinde bir beis görmüyor. Öyle ise ulusal egemenliği temsil edem TBMM ile halife yan yana bulunabilir ve Selçuklular halifeyi nasıl etki altına almışlarsa TBMM de halifeyi seçer..”

Çok gerçekçi olan bu mantık karşısında saltanat kaldırılmış ve halifeyi seçme yetkisi de TBMM’ne verilmiştir. Bu önemli olayın kısaca tahliline yaparsak şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Osmanlı Padişahı hem dinsel hem de dünyasal niteliği olan bir kimse idi. Şimdi egemenlik kesinlikle TBMM’ne geçiyor ve dinsel saygınlık alâmeti olan halifeyi de bu meclis seçiyor. Yani halife, ulusça seçilmiş oluyor. Bu, belki ilk dört halifenin seçimle iş başına gelmesi yöntemine bir hayli uymaktadır da; başka bir deyişle, halifelik makamının başına gelme yöntemi bir grup tarafından değil ulus temsilcilerince belirlendiğinden biraz daha İslâmlaştırılmış sayılabilir. Ama bunun dışında, saltanatın kaldırılmasını lâikliğe

¹² Düstur, III. tertip. C.3, s.149

¹³ Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hukuk-i hâkimiyet ve hükümrâninin mümessil-i hakikisi olduğuna dair heyet-i umumiye kararı. No. 308 1 / 2 Kasım 1922. Bkz.: Düstur, III. Tertip, C 3, s.152-153.

¹⁴ Bk.: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul 1945, s.261 vd.

doğru atılmış önemli bir adım olarak görmek de mümkündür; zira Osmanlı devletinin teokratik yapısında çok önemli bir öge ortadan kaldırılmış, halife “boşlukta” bırakılmıştır. Ama elbette daha, lâiklikten çok uzaktayız.

III. Cumhuriyetin İlk Döneminde Lâiklik Yolundaki Aşamalar

1. Cumhuriyetin ilânı:

Cumhuriyetin ilânı, ünlü tarihçi Abdurrahman Şeref Bey’in dediği gibi, “doğmuş olan bir çocuğun adını koymaktan başka” bir şey değildir¹⁵. Ancak konumuz açısından bu olayın iki önemli yanı vardır. Birincisi, Cumhuriyet biçiminin 1921 anayasasına girmesi için yapılan değişiklikte, 2. Maddenin yeni ifadesidir: “Türkiye Devletinin dini, İslâmdır.” Dikkate değer bir nokta, bu değişikliğin “tavzihan” yapılmasıdır¹⁶. Başka bir deyişle, 1921 Anayasasında “unutulan” bir önemli hüküm şimdi yerine konulmaktadır. Böylece Cumhuriyetin ilânı ile, biçimsel açıdan da olsa, lâikliğe doğru bir gidiş bulunmadığı ileri sürülebilir. Olayın ikinci önemli yanı ise, bu yeni anayasal hükmün, yani devletin dini hakkındaki hükmün, gelecekte belki geçerliliğini yitireceği endişesi altında, Cumhuriyetin İlânına karşı bazı önemli çevrelerin gösterdiği büyük tepkidir. Halifenin yandaşları, saltanat kaldırıldığı zaman böylesine bir tepki göstermemişlerdi; zira halifelik aynı hanedana bırakılmıştı. Şimdi yeni kadronun durumunu sağlamlaştırması ve çevrelerde, yeni gidişinin hızlandığı yolunda bir izlenim uyandırdı.

2. Halifeliğin Kaldırılması

Nitekim, Cumhuriyetin ilânıyla, sözü geçen çevreler, hatta Mustafa Kemal Paşa’nın yakın arkadaşlarından bazıları Halifenin etrafında kilitlenmeye başladılar. Cumhuriyetin ilânından birkaç hafta geçmemişti ki, 24 Kabı 1923 tarihinde Ağa Han ile Emir Ali’nin Halifelik makamının korunması, bu makamın saygınlığının artırılması yolundaki ünlü mektubu yazdıkları anlaşıldı. 5-6 Aralık 1923 günleri İstanbul basını da bu mektubu yayınladı¹⁷. İki Şîî liderin, Sünni halifeliğin savunuculuğunu yapmaları garabeti, galiba o günlerde pek anlaşılammıştı. Böylece –herhalde İngilizlerin baskısı ile- halifelik, uluslararası bir sorun durumuna getirilmek isteniyordu.

Halifenin tutumu da daha farklı değildi. İlk günler kuşkulu iken, pek çok kişinin ve baskının kışkırtmaları ile yavaş yavaş kendine güvenmeye başlamıştı. Hükümetin uyarı ve tavsiyelerine uymuyor, gösterişli merasimler düzenliyor, bakına iddialı demeçler veriyordu. 1924 yılı başlarında, Mustafa Kemal Paşa, halifeliğin kalkması gerektiği üzerinde kesin kararı verdi¹⁸ ve 3 Mart 1924 tarihinde, 431 Sayılı Kanunla¹⁹ halifelik kaldırıldı. Halifelik “Hükümet ve Cumhuriyet

¹⁵ Nutuk II, İstanbul 1952, s.812

¹⁶ Teşkilât-ı Esasiye Kanununun bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun. No: 364. 29 Ekim 1923. Düstur, II. Tertip C 5, s.158

¹⁷ Mektubun metni o günlerdeki olaylar için bk.: SOYAK. Hasan Rıza: Atatürk’ten Hatıralar I, İstanbul 1973, s.207 vd.

¹⁸ Bk.: NUTUK, II, s. 345

¹⁹ Hilâfetin ilgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılması Hakkında kanun No: 431, 3 Mart 1924. Düstur, II. Tertip, Cilt 5, s.323

mana ve mefhumunda esasen mündenmiş olduğundan” kanun bu makamı kaldırıyor, Osmanlı hanedanı bütün üyeleriyle yurt dışına çıkarılıyor ve tekrar yurda gelişleri yasaklanıyordu.

Birkaç kişi dışında Meclis bu Kanunu “ıştiyakla” kabul etmiştir. Bu makamın kaldırılmasında hukuksal ve dinsel bir engel yoktu. Ünlü din bilgini Seyyit Bey’in TBMM’nde yaptığı konuşma bu bakımdan son derece ilginçtir²⁰. Fakat bu kararın derhal uygulanmasının ilgili çevrelerce ne kadar büyük bir şaşkınlıkla karşılandığını tahmin edebiliriz. Bu şaşkınlık, tepkilere yol açacak ve artık Takrir-i Sükûn Kanunu’nun uygulanmasına kadar, -kabulü 4 Mart 1925- sürüp gidecektir.

Halifeliğin kaldırılması lâiklik yolunda ilk büyük aşamadır. Gerçi Anayasanın ikinci maddesi daha yürürlükte idi. Ayrıca, 431 sayılı kanun da, Halifelik kurumu doğrudan doğruya yadsınmıyor; halifelik hükümet ve Cumhuriyet anlamında ve kavramdadır deniyor. Bu bakımdan, salt hukuksal olarak düşünülürse, halifeliğin kaldırılması belki lâikliğe geçiş değildir, demek bile olası. Ama, bu makamı dolduracak kimsenin kalmaması, teokratik Osmanlı devletinin saltanattan sonraki ikinci büyük dayanağını da yok etmiş, böylece zaten ortadan kalkmış olan devletin son kalıntısı da tarihten silinmiştir.

Halifeliğin kaldırılması lâikleşme yolunu açmıştır; bunda hiç kuşku yoktur. 3 Mart 1924 günü, 931 sayılı kanundan önce kabul edilen 429 ve 430 sayılı kanunlar, bunun açık bir kanıtıdır. 429 sayılı kanunla, Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırılması, 430 sayılı ünlü Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile öğretim birliğinin sağlanması artık dinsel örgütün ve eğitimin de önemli düzenlemelerden geçeceğinin habercisiydi.

3. 20 Nisan 1924 Anayasası

Halifeliğin kaldırılmasından bir buçuk ay sonra, Türk ulusunun bugüne kadar (2015) en uzun süre yürürlükte kalmış Anayasası kabul edildi. 1921 yılından beri, devletin geçirdiği değişikliklere uydurulması için, tabir caizse bir yamalı bohça durumuna sokulmuş eski anayasa, yerini, daha tutarlı ve açık bir anayasaya bırakıyordu.

Bu anayasada artık “Cumhuriyetin ve hükümetin anlam ve kavramında bulunduğu” daha bir buçuk ay önce belirtilmiş olan halifelikten hiç söz edilmemektedir. Ama “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi” ile ilgili eski 7. Maddeye benzer bir hüküm, 26. Maddede bulunmaktadır. 2. Maddede, “Türkiye devletinin dini, din-i islâmdir” ibaresi de durmaktadır. Buna karşılık 70. madde vicdan, 75. madde ise din ve ibadet özgürlüklerini güvence altına almaktadır. Evet ama, bu Anayasa, daha tam anlamı ile lâik bir metin sayılmaz. Türkiye devletinin dini İslâm olduğuna göre, bir Müslüman’ın kendine dinsiz demesi veya din değiştirmesi

²⁰ SEYYİT Bey: Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi, Ankara 1340.

özgürlüğüne atıf yapılarak belki mümkün olabilir. Fakat 2. maddenin kesinliği de bellidir. Yani devletimizin resmi dini vardır. 16. maddeye göre milletvekilleri, 38. maddeye göre cumhurbaşkanları, göreve başlamadan dinsel yemin etmektedirler. Yani Sünni İslam devletin yapısının temelidir; bu inançtan dönmek mümkün değildir.

4. 1925 Yılı

Bu yıl, genç Cumhuriyetin en bunalımlı zamanını oluşturur. Ulusal mücadelede yürüten kadrodan kopmalar olduğu ve bazı önemli kişilerin Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına geçerek 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurduklarını görüyoruz. Bu kopmayı daha başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa'nın hiç hoş görmediğini söylemek gerek. 1924'te bir İzmir yolculuğu sırasında Ali Fuad Paşa ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan Fahrettin (Altay) Paşa'nın bildirdiğine göre Reiscumhur, "bazı mühim inkılâpların yapılması gerektiğini, bunun içinde geçici bir süre muhalif bir cephe yaratılmamasının zarurî bulunduğunu" uzun uzun anlatmış ve fakat Ali Fuad paşa'yı ikna edememiştir²¹.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programındaki 6. Madde, bu fırkanın mücadele bayrağını açtığını göstermektedir. "Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır."²² Bu, gereksiz bir madde idi; tahrikçi idi, zira mefhumu muhalifinden, Cumhuriyet Halk Fırkasının "efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkâr olmadığı" sonucu çıkıyordu.

1922 yılından başlayarak üç yıl içinde ardarda geçirilen ve adım adım lâikliğe ulaşacağına benzeyen değişiklikler pek çok çevrede Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı büyük bir direnmenin doğmasına neden oldu. Terakkiperverciler bu karşı tepkinin bayraktarlığını yapıyorlardı. Özellikle doğu bölgelerindeki propagandaları çok etkiliydi. Bazı aydın geçinenlerin bile doğuda parti örgütünü kurarlarken "Halk Fırkası dini batırıyor; Terakkiperver buna mani olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır" kabilinden söyledikleri²³, çok etkili oluyordu. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın 1925 yılından başlayarak, her tarafta "İnkılâplardan²⁴" söz ettiği de hatırlanırsa karşıt kişi ve gruplardaki gerginlik daha iyi anlaşılabilir.

1925 yılında böylece, başka önemli bazı nedenlerin de üst üste gelmesi sonucunda çıkan ve şubat-mayıs aylarını kapsayan Şeyh Sait ayaklanmasını bu makalenin içeriği bakımından açıklamak gereksizdir. İlimli Fethi Bey kabinesinin çekilip radikallerin adamı olan İsmet Paşa'nın tekrar başvekil olması, 4 Mart'ta takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulü ile hükümete olağanüstü yetkiler verilmesi, İstiklâl Mahkemeleri ve sonunda ayaklanmanın bastırılması... bunlar bilinmektedir.

²¹ ALTAY, Fahrettin: 10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası Görüp Geçirdiklerim, İstanbul 1970, s.378.

²² TUNAYA, Siyasi Partiler, s.617.

²³ SOYAK, I, s.340 vd.

²⁴ KARAL, Enver Ziya: Atatürk'ten Düşünceler, Ankara 1956, s.41-92.

Nihayet “irticai körüklediği” savı ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 5 Haziran 1925 tarihli Vekiller Heyeti kararı ile kapatıldı.

Yeni başlayan laikleşmeye karşı siyasal ve eylemsel olarak baş gösteren tepkiler bastırılınca, aynı yıl önemli başka adımlar atıldı; Şeyh Sait ayaklanması sürerken, İstiklâl Mahkemesi, kendi bölgesindeki tekke ve zaviyeleri kapatmıştı. 30 Kasım 1925 tarihli ve 667 Sayılı Kanun ile bu yasak daha da kapsamlı biçimde bütün Türkiye’ye yaydırıldı; dinsel bazı unvanlar, türbe ziyaretleri de kaldırıldı. 1925 yılının en önemli olaylarından biri de, tarihimiz terminolojimize geçen adıyla “Şapka Devrimi”dir. Mustafa Kemal Paşa’nın ünlü Kastamonu yolculuğu (Ağustos 1925) sırasında tanıtılan şapka, 25 Kasım 1925 tarihli 671 Sayılı Kanun’la, eski erkek başlıklarının yerine geçti. Halifelğin kaldırılmasına bile ses çıkarmayan çevreler, Şapka Kanununa hücum ettiler. Mısır’da bile kıyametler koptu²⁵. “Halife nihayet uzak ve yarı efsanevi bir simaydı; Şapka kanunu ise her Türkü kendi kişiliğinde etkiledi, karşılığı da ona göre daha büyük oldu” diyor Bernard Lewis²⁶. Ama köklü bir zihniyet değişikliğini simgeleyen şapka devriminin kısa süre içinde benimsendiği de açık bir gerçektir.

Şapka devriminin laikliğe sıkı sıkıya ilgili olduğu pek çok yazarca belirtilmiştir²⁷. Şapkanın dine aykırı olup olmadığı tartışılmaz. Başlığın din ve inançla ilgisi yoktur. Belki din adamlarının kılık-kıyafetleriyle ilgili, 2 Eylül 1925 tarihli kararname, biçimsel bir lâiklik düzenlemesine ilişkin sayılabilir. Bununla birlikte başlangıçta (II. Mahmut dönemi 1832) zorla giydirilen ve giderek dinsel bir nitelik kazanmış fes ile sarığın çıkartılması –yerine şapka giydirilmesi- topluma belki lâiklikle ilgili bir kalıcı renk getirmektedir.

5. 1926 Yılı

Lâiklik, yani din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması, ilkönce hukuk alanında gerçekleşmelidir; başka bir deyişle, vatandaşın bütün yaşamına egemen olan hukuk alanında bu iş yapılmalıdır. Saltanatın, Halifelğin kaldırılması gibi adımlar, lâikliğe gidişi, rejimi bir ölçüde liberalleştirdikleri için, kolaylaştırmıştı. Ama bir hukuk sistemi olarak yaşayan dini, bu açıdan hukuk yaşamından uzaklaştıramamıştı. İslâm hukukunun tümüyle ortadan kaldırılması işte 1926 yılına rastlar. Belki de lâikliğin en büyük aşaması, Türk Medeni Kanunu’nun kabulüdür. Medeni Kanun, Borçlar kanunu ile birlikte 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girdi²⁸. Konumuz açısından bu olay üzerinde kısaca durmak gereklidir:

²⁵ El-Ezher Üniversitesinin yazısı için bk.: LEWIS, Bernard: Modern Türkiye’nin Doğuşu (çev.: KIRATLI, Metin); AnAnkara 1970, s.269

²⁶ Aynı yer.

²⁷ Örn.: ÖZEK, Çetin: Türkiye’de Lâiklik, İstanbul 1968, s.482 vd.

²⁸ Kıta Avrupasını saran yasallaştırma (kadifikasyon) akımları içinde meydana çıkan dev eserlerin sonuncusu İsviçre Medeni Kanunu’dur. Büyük hukukçu Eugen Huber (1849-1923) tarafından Germen ve Roma hukuklarına ve humanizm akımlarına dayanılarak hazırlanmış, 1912 yılında yürürlüğe girmiştir. Bazı çevrelerin ileri sürdüğü gibi asla “hırsyan” yasası değildir, tam anlamı ile laik bir yasadır. (Zaten yasanın dayanağı olan Roma ve Germen hukukları hırsyanlığın çıkışından çok önce gelişmişlerdir). Dili anlaşılır ve sade, kavramlar berrak, tam laik bu yasa bugün de yürürlüktedir. Ancak, özellikle insan hakları konusunda İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan yeni anlayışlar bu yasaya yansıtılmış, ve önemi değişikliklerle 1972 yılında tam eşitlikçi çağdaş bir yasa haline gelmiştir. 1926 tarihinde hemen aynen Türkçeye çevrilerek Türk Medeni Kanunu adını alan yasamız gerek Hukuk tekniğinde ki bazı aksaklıklar gerek Avrupa’daki savaş sonrası yeniliklerden dolayı bir ölçüde eskimişti. Bu nedenle, temel ilkeleri hiç değişmeden, yeni bir Medeni Kanunu Türk hukukçuları hazırladı. 12.11.2001 yılında 4721 Sayılı Kanun Türk Devriminin belki son zaferi olarak yürürlüğe girdi.

Dinsel medeni hukuk kalkıyor; kişilik aile, miras, mülkiyet ve her türlü borç ilişkilerinde bütünüyle yepyeni, özgürlük ve eşitliğe dayanan bir sistem getiriliyordu. Bu bakımdan Medeni Kanun günlük yaşama genel anlamıyla lâiklik getirmiştir. Bu yasanın çok önemli iki hükmü de doğrudan doğruya ilkesinin işlerliğini sağlamaktadır: (Yeni) Yasanın 143. Maddesi aynen şöyledir²⁹:

Bu hüküm ile,

a) Evlenmenin geçerliği için dinsel esasa dayanmayan bir işlem zorunlu kabul edilmekte, fakat

b) Bu işlemde sonra istenilen biçim ve usulde dinsel merasim, daha açık belirtilirse, dinsel nikâh yapılabilmesi olanağı tanınmaktadır. Fakat bu “nikâh” hukuk açısından hiçbir değere sahip değildir.

c) Evlenmenin geçerliği için böylece, resmi nikâh yeterli gelmektedir. Anlaşıyor ki, 143. Madde hükmü ile Medeni Kanun’da aile birliği esas olarak lâik bir temele oturtulmakta, fakat bireylerin din duygularına da gerekli saygı gösterilmektedir.

Medeni Kanun’un 341. Maddesi de “Dini Eğitim” başlığı altında aynen şöyle diyor:

“-Çocuğun dini eğitimi belirleme hakkı ana-babaya aittir.

-Ana ve babanın bu konudaki haklarını sınırlayacak her türlü sözleşme geçersizdir.

- Ergin dinini seçmekte özgürdür.” [Eski yasanın 216.cı maddesi aynı hükmü taşırdı “*Çocuğun dini terbiyesini tayin ana ve babaya aittir. Ana-babanın bu husustaki hürriyetlerini tahdit edecek her türlü mukavele muteber değildir. Reşit, dinini intihapta hürdür.*”]

Bu madde hükmünde hem bağlayıcılık, hem de özgürlük vardır: Hüküm çocuk açısından bağlayıcıdır. Ana-baba hangi dinsel eğitimi istiyorlarsa çocuğa onu verirler. Ana ve babanın dinsel görüşleri aynı ise, uygulamada sorun yoktur. Fakat ikisi arasında görüş ayrılığı varsa, ne olacaktır? Bu durumda eski yasanın 263. Maddesi uyarınca babanın görüşü esas alınacaktır. Kadının inanç özgürlüğünü zedeleyen bu hüküm yeni yasada kaldırılmıştır (198 madde). Eşlerin tam eşitliğe dayanan yeni sistemde artık anlaşmazlık durumunda yargıç karar verir. Çocukluk dönemi bitince, ergen olan kişi, istediği dine girebilir. Böylece 1924 Anayasasının, devletin resmi dini hakkındaki maddesi de sallantıda kalmaktadır. Bu aksaklık iki yol sonra düzeltilecektir.

²⁹ “Başlık”: Aile Cüzdanı ve Dini tören madde 143. Evlenme töreni biter bitmez evlendirme memuru eşlere bir aile cüzdanı verir. Aile Cüzdanı gösterilmeden evlenmenin dini töreni yapılamaz. Evlenmenin geçerli olması dini törenin yapılmasına bağlı değildir.

Ergen kişinin istediği dine girmesi, lâiklik ilkesinin en sağlam temeli sayılarak, resmi doktrine girmişti.³⁰ Bu önemli hükmün –diğer bazı hükümlerle birlikte- ne dereceye kadar uygulandığı ise elbette ayrı bir konudur.

Tanzimat’tan başlayarak Ceza Hukuku alanında önemli bir lâikleşmenin varlığını biliyoruz. Ama Osmanlı Ceza kanunlarında, şer’i suç ve cezalara da bir ölçüde yer verilmişti. 1 Mart 1926’da eski Ceza kanunu yürürlükten kaldırıldı ve yenisi kabul edildi. Bu kanun daha akılcı ve moderndi; konumuz bakımından önemli yanı, din özgürlüğünü ve lâikliği koruyucu hükümler getirmiş olmasıdır****. Bu yasa da günümüze uyarlanarak yenilenmiştir (5237 sayılı ve 26.9.2004 sayılı yasa).

6. 1928 Yılı

Özellikle hukuk alanındaki gelişmeler, devletin rejimine de lâik bir renk verme zamanının geldiğini göstermekteydi. Bu bakımdan 1928 yılı çok önemlidir. 10 nisan 1928 tarihli Anayasa değişikliği ile lâikliğin artık su götürmez biçimde rejime yansıdığı gözlenmektedir. Bu değişiklikte, anayasanın 2. maddesindeki, devletin dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm kaldırılmakla artık lâiklik ilkesi benimsenmiş olmaktadır. Gene aynı değişiklik sırasında 16. ve 38. maddelerde yazılı antiçme biçimindeki “vallahı” sözcüğünün kaldırılması, artık “istenilse” bile dinsel antiçmenin parlamentoda olanaklı bulunmadığını göstermektedir. TBMM’nin görevleri arasından “ahkâmı şer’iyyenin tenfizi”nin kaldırılmasıyla da, gereken bütün anayasal düzenlemelerin lâiklik doğrultusunda tamamlandığı izlenim doğmaktadır.

“Dinsel” nitelikte olduğu, bu nedenle atılmasına olanak bulunmadığı sayılan ve kimsenin dokunmaya cesaret edemediği Arap harflerinin 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı kanunla ilgası, çok önemli bir olaydır. Bu devrim adımı, hem imlâyı Arap harflerinin dilimize uygunsuzluğundan kurtardığı için lâiklikle ilgilidir, hem de Türk ulusunun kaderini çok olumlu yönde değiştirmiş büyük bir atılımdır, diyebiliriz. Üzerinde çok durulmuş bu konuyu makalemizin çerçevesi

³⁰ 1931 yılında basılan ve Mustafa Kemal Paşa’nın pek çok bölümlerini bizzat yazdığı “Vatandaş İçin Medeni Bilgiler” kitabının 56. Sayfasında bu görüş (Atatürk’ün kendi el yazısı ile yazdığı son notta) şöyledir: “Türk Devleti lâiktir. Her reşit dinini intihapta serbesttir.” Bk.: AFETİNAN, Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Ankara 1969, s. 56 ve 352.

****1928 yılında devlet dini ilkesi kaldırıldı (bk: “6”). Aynı yıl geçen ilginç bir olaya dikkat çekmek isteriz: 1927 yılında Bursa Amerikan Kız Kolejinde dört kız dinlerini değiştirerek hristiyanlığı kabul ettiler. Kamuoyunda çok olumsuz bir yankı bırakan bu olay üzerine 31 Ocak 1928 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile okul kapatıldı. Kızların din değiştirmesinde etkili olan üç Amerikalı öğretmen, üçer gün hapis ve üçer lira para cezasına çarptırıldı. [Bu satırların yazarının annesi O yıl mezun olmak üzere idi. Verilen kapatma kararı üzerine mevcut öğrenciler diledikleri okullara verildiler. Annemiz de, cumhuriyet rejiminde o yıllarda en kutsal meslek sayılan öğretmenliği tercih etti, “Bursa Kız Muallim Mektebi’nden (birkaç arkadaşı ile)” mezun olup büyük bir şevk ve aşkla öğretmenliğe başladı].

Hukuksal açıdan incelenmeye muhtaç bu olay çeşitli sancıkların doğmasına yol açmaktadır. Dinlerini değiştirdikleri sırada bu kızlara ergin iseydi o zaman Medeni kanuna aykırılık söz konusu olacaktı. Ayrıca 1924 Anayasasının din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin hükümleri karşısında ne yapılacaktı? Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın özellikle ilgilendiği bu olay, gene onun talimatı sonucu okulun kapanmamasına neden olmuştur. Mahkum edilen öğretmenlerin “din propogandası yapmak” suçunu işlediği kabul edilmiştir (verilen cezalarla ilgili yasa hükmü??)

içinde daha fazla işlemeyi gereksiz buluyoruz³¹.

7. Serbest Fırka Denemesi

12 Ağustos 1930 tarihinde kurulan ve birkaç ay sonra, 17 Kasım 1930'da kurucusu eliyle kapatılan Serbest Fırka'nın Türk demokrasi tarihinde çok ilginç bir yeri olduğunu bilmekteyiz. Tarihte eşine ender rastlanır bir biçimde kurulan bu siyasal parti, kısa sürede devrime karşı olanların aracı haline geldiği için kapandı. İşin ilginç yanı, "lâikliğin" siyasal bir slogan biçiminde, bu partinin açılması sırasında sık sık kullanılmasıdır. 1928 Anayasa değişikliğinde, mevzuata henüz "lâik" sözcüğü girmemişti. Ama devletin lâikleştiği açıktı. Nitekim bu Parti'nin açılmasına ilişkin, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey arasında ünlü mektuplaşmada, "lâiklik" ilkesinin somut biçimde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Kurulacak parti "lâik" olacaktır. 9 Ağustos 1930 tarihli mektubunda Reiscicumhur Gazi Mustafa kemal, Fethi Bey'e şöyle diyordu:

*"Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, lâik cumhuriyet esasında beraberiz, zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur".*³²

Partinin "lâik cumhuriyet esası" üzerinde kurulmasından sonra işler değişti. Fethi Bey'in tüm çabalarına rağmen, "lâik düşünce taşımayan" kişiler hızla örgüte doldu. Rahmetli Şükrü Kaya'dan [1883-1959 Atatürk'ün ünlü İçişleri Bakanı 1927-1938] dinlediğimize göre, Fethi Bey, toplantılarda örneğin "fes giymeyeceğiz" diyerek bağırıldığında, topluluk büyük bir hızla "fes giyeceğiz" biçiminde karşılık vermekteydi. Yeni bir Şeyh Sait olayı ile karşılaşmak istemeyen Fethi Bey, partisini kapattı. Ardından 23 Aralık 1930 tarihinde Menemen Olayı patlak verdi. Şu durumuna göre Fethi Bey'in endişeleri yerinde idi.

Menemen Faciası, alınacak derslerle doluydu. Gazi Mustafa Kemal Paşa bu olay üzerine yayınladığı bildiriye olayı değerlendiriyor ve *"istilânın acılığını tatmış bir çevrede bu saldırıyı Cumhuriyete karşı bir başkaldırma"* olarak görüyordu.³³ Şu duruma göre lâiklik ilkesi henüz tam anlamıyla oturmamıştı.

8. Son Aşamalar

Lâikliğin biçimsel olarak yerleştirilmesi çabaları 1930 yılından sonra da sürdü. Serbest Fırka'nın kurulmasından birkaç ay önce kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verildi.³⁴

Cumhuriyet Halk Fırkasının 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde, yeni program saptandı. Programın ikinci bölümünde "Altı

³¹ Derli toplu bilgi için bk.: ORTAYLI, İlber: Tarihsel ve Toplumsal Nedenleriyle Türk Harf Devrimi. "Atatürk döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, 1923-1938" İstanbul 1977, s. 406 vd.

³² Mektupların metni için bk.: SOYAK 11, 413 vd.

³³ MUMCU, 151.

³⁴ 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 Sayılı Kanun

İlke” yer aldı. Lâiklik resmi ideolojinin bir bölümü durumuna geldi. Bu ilkenin açıklamasında, “Lâikliğin dinsizlik anlamına gelmediği, vicdanlara karışılmayacağı, fakat dünyasal düzenlemelerde modern ihtiyaçlara göre davranılacağı” sık sık resmen belirtilmiştir.³⁵

5 Aralık 1934 tarihli Anayasa değişikliği ile, kadınlara da milletvekili seçme ve seçilme hakkı verildi.³⁶ Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasanın 2. maddesi yeni baştan yazılarak, Türkiye Devletinin lâik olduğu belirtildi. Bu hüküm 1961 ve 1982 anayasalarına da geçmiştir.

Lâiklikle ilgili sayılabilecek diğer aşamalar üzerinde durmaya gerek görmüyoruz. Soyadının, zaman, uzunluk, ağırlık ölçülerinin kabulü gibi... bunlar hepimizce bilinmektedir.

Kısaca tarihsel gelişimini incelemeye çalıştığımız ve rejimin ana temellerinden biri sayılacak “lâiklik”i devlet nasıl korumaktadır? Kısa makalemizin konusu içinde bulunmamakla birlikte, çıkacak sonuçlara yardımcı olabilmesi bakımından bu noktada çok kısa bir açıklama yapmak gereğini duyuyoruz: Yeni Ceza Kanunumuz 115.ci maddesinde lâikliği korumaktadır. Başka bir deyişle, laik sisteme karşı, dinsel temele dayalı bir rejim getirme çabaları yasaklanmıştır. Gene aynı yasadaki 230 maddesinde medeni nikâhtan önce dinsel evlenmeyi de cezalandırılmaktadır.

Özet ve Sonuç

Bu makalede laikliğin 1937 yılına kadar geçirdiği hukuksal gelişmenin ana çizgileri belirtilmiştir. Gerek yukarıda anlattıklarımıza, gerek toplumsal alandaki çeşitli gözlemlere dayanarak diyebiliriz ki laiklik, Türk toplumuna özgür biçimde düşünme özelliği getirmiştir, yeni kuşaklara olumlu gelişme yolları göstermiştir.

- Acaba genç kuşaklar bu yolu görebildiler mi?

Bu soruyu yanıtlamak günümüzün en zor işlerinden biridir. Yukarıda lâiklik ilkesinin özde bir hukuksal kavram olduğunu göstermesi bakımından nasıl yerleştiğini açıklamaya çalışmıştık. Salt pozitif hukuk açısından bir değerlendirilmeye gidilirse, kısa sayılacak bir süreç içinde devletin temeline yerleştirilen bu ilkenin başarılı bir sonuç verdiği söylenebilir. Hukuk devrimin baş temeli olan İsviçre kökenli medeni yasamızın 75 yıl sonra lâik Türk hukukçuları tarafından yapımıza uydurularak yepyeni biçimde kabulü, bu olumlu sonuçların en göze çarpanıdır.

- Ancak hukuksal ve toplumsal gerçeklerin çatışması da, her hukuk sisteminde görülür. Eğer o sistemin temeli sağlamsa bu çatışma olumlu biçimde sona

³⁵ Örn.: TTTC.’nce yayımlanan ünlü Tarih Kitabının IV. Cildi, İstanbul 1931, s.186

³⁶ 11. Madde değiştirilmiştir. Kanun No: 2599.

erdirilir.

- Türk toplumunda bu iki gerçeklik giderek zıtlaşmaktadır. Aslında zıtlaşma Türk devriminin başında hissedilmeye başlanmıştı. Ancak inançlı lider ve çevresindeki küçük fakat sağlam aydın kadro ile lidere çok bağlı ordu sayesinde bu zıtlaşmanın ileri gitmesi önlenebilmiştir.

- Zıtlaşmanın birinci kutbu gerçek devrimcilerden oluşuyor. Bu kesim Türk devriminin bu toplum için tek kurtuluş yolu olduğunu kavramıştır. Cumhuriyetin ilk iki aydın kuşağı bu ülkü ile yetişmiştir. Daha sonraki ve bugünkü kuşakların bir bölümünde bu ülkü yerleşmiştir ve yaşamasını sürdürmektedir. Bu devrimci düşüncenin Anadolu'nun önemli bölgelerinde yaşayabilmesine yardımcı olan bir başka büyük kesimi de (Alevilik) özellikle belirtmek gerekir.

- İkinci kutup ise devrimi bütünüyle veya bazı kayıtlarla reddedenlerden oluşuyor. Bu kesim, Anadolu'da özellikle de 14. Yüzyıldan sonra iyice gelişmeye başlayan, 16. Yüzyılda doruğuna çıkan ve donup kalan Sünni akımların mensuplarından oluşmaktadır.

- Bu satırları yazan kişi, hiçbir zaman din düşmanlığında bulunmamıştır. Dinlerin toplumların yaşamındaki, tarihteki rollerini yadsımak gibi bir tutum içinde değildir. Ama bir bilim insanı olarak gerçekleri görüp ifade etmenin zorunluluğunu da bilmektedir. Fanatik İslam'ın Osmanlı devlet yapısındaki konumu ve dinsel-dünyasal her işin dine uygun sayılmasını gerektiren gelişimi, hiç kuşkusuz bu toplumu 16. Yüzyıldan başlayarak bir rehabet, durgunluk içine sokmuştur. Bir hukukçu olarak şu ufak örneği vermek isteriz: Modern ve insancıl Ceza hukukunu kuran dev hukukçu Cesare Beccaria (1738-1794) baş yapıtı "Suç ve Cezalar" yazılıp yayınlandığı 1764 (ve genişletilmiş olarak 1766) yılında Batı hukuk alanında fırtınalar koparmış, Ceza hukukunun tam anlamı ile insancıl ve bireyci bir yapıya büyümesini sağlamıştır. O yıl içinde (Lehçe de dahil olmak üzere) bütün batı dillerine çevrilen, pek çok temel ceza yasasının hazırlanıp modernleşmesini sağlayan, monarşik rejimlerde büyük etkide bulunan Beccaria'nın bu eşsiz yapıtı Türkçeye tam 243 yıl sonra çevrilmiştir***** Öyle ki Ceza hukukunun en başyapıtından yararlanmaları şart olan Türk hukukçuları onu ancak şimdi okuyabilmektedir. Fransa'nın 1810 tarihli Ceza Kanunu, 1858'de batıdan alınan, ilk yasadır. Ama Türk Ceza hukukçuları yalnız yasanın metni ile yetinerek, en fazla Fransız şerhlerinden yararlanarak yetiştiler. Bu eksiklik bütün hukuk dallarında göze çarpmıştır.

- Osmanlı reform hareketleri iki hukukun birden uygulanması nedeniyle istenilen değişikliği sağlayamamıştır. Ayrıca bu ikilik (dualizm), sadece hukuk alanında değil, yaşamın bütününe egemen olmuştur. Cumhuriyet'in getirdiği lâik-

***** Yapıtın ilk baskısının Fransızca çevirisinden Muhittin Göklü Türkçeye aktarmıştır (İstanbul 1951) yıllar sonra yapıtın ikinci ve tam baskısının İtalyancasından Türkçeye kazandıran Sami Selçuk'tur. (Suçlar ve Cezalar Hakkında, 4. Baskı, Ankara 2007).

lik ilkesi özlenen gelişmeyi sağlama yolunu açtı. Zira artık tek yönlü ve bilimsel olmayan kalıplar içinde düşünmek gerekmiyordu. Fakat İslâmiyet'in değişmez veya geliştirilemez sanılan kalıpları içinde kalmış toplumu akıl yoluna sokmak çok zordu.

- Her devrimin karşısına “geriye dönüş devrimi” çıkar. Bu son derece doğaldır. Bir devrim, yapıldığı toplumun hukukunun, eğitiminin ve pek çok değer yargısının değiştirilmesine yol açar. Toplumun önemli bir bölümü yüzlerce yıl alışlagelmiş vazgeçilmez değerler olarak benimsenmiş pek çok kavramdan isteyerek vazgeçemez. Devrimin karşısına hemen bu grupların oluşturduğu bir cephe çıkar. Fransa’da gelenekçilerle devrimciler arasındaki iç savaş yıllarca sürdü. Sonunda cumhuriyet bir kişinin egemenliğine (Napoleon Bonaparte – İmp. 1804-1815) sonra da eski krallığa dönüştü (1815-1848). Arada çıkan 1830 ihtilâlinde kralın yetkileri sınırlandı ama 1848 ihtilali ile krallık kesin olarak son buldu. Cumhuriyet’e tekrar geçildi (1848-1852). Dört yıl sonra tekrar imparatorluğa kaydı (1852-1871). Kanlı bir Prusya Savaşından sonra bu yeni imparatorluk da yıkıldı ve Cumhuriyet yeniden kuruldu (1871-→), ve sürmekte. Fransızlar bu iniş çıkışlara rağmen Büyük ihtilalin (1789) getirdiği düşünceleri hep işlemişlerdir. Demek ki bütün dünya siyasetini tümünden değiştiren Fransız ihtilali sonucunu ancak 82 yıl sonra verebildi.

- 1917 yılında bütün dünyası sarsan, ekonomik ve toplumsal düzeni baştan aşağı değiştiren Rus İhtilali büyük bir hızla gelişti. Tam 89 yıl sonra kansız bir karşı devrimle bitirildi. Yalnız Rusya değil, özellikle 1945 yılından sonra rejimlerini bu nedene göre değiştiren devletler de eski rejimlerine döndüler.

- Öyle ise çok daha yansız bir gözle ifade edilecek gerçek şudur: Türk devrimine karşı, değiştirilen eski düzenin yandaşları, beğenmedikleri yeni rejimden vazgeçmek için her türlü yolu deneyeceklerdir. Devrimlerin doğasında olan bu sistemini korumak için Türk hukukçuları her türlü çabayı, gene akılcı kalıplara dayanarak, göstermelidirler. Geriye dönüş, Türk toplumunun bütün kazanımlarını ortadan kaldırmaz.

Bu kısa araştırmayı aşağıya aynen aldığımız çok iyi bir değerlendirme ile bitiriyoruz.

*Piyasada din diye pazarlanan şeylerin onda dokuzu, dürüstlüğü değil, günahların vebalinden kurtulmak için yapılması gereken ve adına ibadet denen merasimi anlatır. Zannedilmesin ki yalnız İslam’dan bahsediyorum. “Reforma kadar Hıristiyanlığın da işlevi çoğunlukla buydu. Dinlerin gelişmesi, bilimin gelişmesi sayesinde olmuştur. Dinler, bilimle çatışmaya girmiş ve girdiği her çatışmada yenilmiştir. Bu yenilgiler, dinleri hurafelerden arındırmış, olgunlaştırmış ve ortaya ‘ibadeti az inancı çok’ çağdaş dinler çıkmıştır.” (Sözcü, 14.11.2014. Yazar Cansen’in sözünü ettiği çağdaşlaşmanın İslam dünyasında hiçbir zaman kabul edilmediği, bugünkü geri kalmış tablonun da bunun sonucu olduğu düşünebilir. Bu direnmenin nedenini de sormak koşuluyla!******

KAYNAKÇA

- İĞDEMİR, Uluğ (Haz.):** Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1969.
- KANSU, Mazhar Müfit:** Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, Ankara 1966.
- KARAL, Enver Ziya:** Atatürk'ten Düşünceler, Ankara 1956.
- LEWIS, Bernard:** Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev.: KIRATLI, Metin), Ankara 1970.
- MUMCU, Ahmet:** Atatürk'ün Kültür Anlayışında Hukuk'un Yeri, "Erdem,1/2, Mayıs 1998, s. 291-308.
- MUMCU, Ahmet:** Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri, Ankara 1991.
- MUMCU, Ahmet:** Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara 1976.
- ONUR, BEKİR:** Dar Kültürler Dar Benlikler "Cumhuriyet Bilim – Teknoloji eki, 20.03.2015
- ORTAYLI, İlber:** Tarihsel ve Toplumsal Nedenleriyle Türk Harf Devrimi, "Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, 1923-1938" İstanbul 1977.
- ÖZEK, Çetin:** Türkiye'de Lâiklik, İstanbul 1962.
- SEYYİT- Bey:** Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi, Ankara 1340.
- TEZER, Şükrü (Haz.):** Atatürk'ün Hatıra Defteri, Ankara 1972.
- TUNAYA, Tarık Zafer:** Türkiye'de Siyasal Partiler, İstanbul 1952.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,** İstanbul 1945.
- Nutuk II,** İstanbul 1952.

